

Концептуально-жанровий аналіз літературного твору в школі (на матеріалі комедії М. Куліша "Мина Мазайло")

Юрій Бондаренко,
доктор педагогічних наук,
професор Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя

У статті запропонована методика опрацювання літературного твору на основі концептуально-жанрового аналізу. Автор розкриває основні етапи підготовки учнів до такої діяльності, окреслює необхідні компетентності, демонструє процес утворення системи уроків з вивчення конкретного твору, загальний алгоритм проведення, ілюструє свої роздуми методичним матеріалом, присвяченим аналізу сатиричної комедії М. Куліша "Мина Мазайло".

Ключові слова: концептуально-жанровий шлях аналізу, компетентності, системи уроків, етапи впровадження, методичний алгоритм, сюжетно-концептуальний аналіз, концептуально-образний аналіз, концептуально-мовний аналіз.

Жанрова природа художнього твору має постійно розглядатися на уроках літератури. Цьому питанню присвячені багато теоретичних рубрик в програмах для загальноосвітніх шкіл. Проте в методиці викладання предмета часто простежується недолік, коли зміст і форма твору осмислюються у певному відриві один від одного. Про це не раз писали Л. Жабицька, Є. Пасічник, В. Неділько, О. Никифорова, Г. Поспелов, К. Фролова та ін.

Вирішенню проблеми, на наш погляд, може допомогти впровадження **концептуально-жанрового аналізу**, в основі якого лежить дослідження ролі засобів, якими володіє певний жанр, у втіленні порушених автором тем та проблем, у ціннісній семантизації та оформленні художньої картини світу. Це, з одного боку, дає можливість поглибити розуміння учнями жанрової природи художнього матеріалу, а з іншого — його концептуально-світоглядного наповнення. Комплексне застосування проблемно-тематичного та жанрового шляхів аналізу є способом продемонструвати учням взаємопов'язаність змісту та форми в літературному творі — двох ключових аспектів його органічної цілісності. "...Жанр є не тільки формальною, але й змістовою категорією. Його змістовність полягає у створенні образу світу, втіленні концепції світосприймання, системи охоплення дійсності; а створення світообразу досягається з допомогою цілої низки засобів. Отже, жанр є змістоформою, він утілює в собі певний зміст, який вимагає враховувати: тематику і проблематику твору, світоглядну позицію автора, образи твору, художні конфлікти, сюжетно-композиційні особливості, форми оповіді тощо" [6, с. 19].

Погоджуємося з думками тих учених, які стверджують, що механізм вивчення тексту обов'язково має будуватися з урахуванням жанрової специфіки. Як зазначає Я. Голобородько, для аналізу комедії М. Куліша "Мина Мазайло" "часто використовують принципи й методику, що застосовується під час вивчення некомедійних жанрів, наприклад, драми, роману, новели тощо. Але ж "Мина Мазайло" — це комедія, і тому в

процесі розгляду цього шедевра доцільно виокремлювати й аналізувати ті моменти, що вони, власне, й надають цій п'єсі рис комедії, беруть участь в організації суто комедійних якостей твору" [3, с. 96].

Крім того, виведення учнів на рівень осмислення тематики та проблематики треба здійснювати не тільки через суто формальні сторони текстів, але й через жанрові різновиди, які значною мірою впливають на особливості вираження світоглядно-концептуальної сутності тексту. Історичні, соціально-побутові, соціально-психологічні, науково-фантастичні, детективні, біографічні чи автобіографічні жанри мають тематику, відповідну класифікаційній належності. Уже це дає школярам можливість усвідомити ті рамки авторського погляду на світ, які встановлені вимогами різновиду конкретного жанру.

Для здійснення концептуально-жанрового аналізу школярі повинні володіти такими компетентностями:

- усвідомлювати зв'язок між авторською художньо-світоглядною концепцією дійсності та жанровістю як текстуальним засобом її реалізації;
- володіти теоретичною інформацією про жанрові властивості творів, що вивчаються, визначати їх роль у процесі художньої концептуалізації зображеного;
- узагальнювати художній потенціал літературних творів у його концептуально-жанровій єдності;
- зіставляти можливість різних родів та жанрів з погляду художнього втілення тем та проблем, авторських світоглядних засад у зображенні дійсності.

Такий підхід дозволяє вирішувати деякі проблеми, наявні в методиці викладання літератури. Зокрема, загальна практика вивчення мистецтва слова свідчить про завищену увагу вчителів та учнів до змістового потенціалу тексту (здебільшого обговорюються змальовані події та риси персонажів, у старших класах — проблеми, причому часто відірвано від самого твору, який стає тільки приводом для розмови, а далі про нього забувають) і занижену до його формальних сторін. Це сприяє наївно-реалістичному сприйняттю художнього матеріалу — особливо учнями основної школи.

У старших класах в учнів значно розширюється художній кругозір: їм легше осмислювати не тільки те, що змальовує письменник, але і як він це робить, а також поєднувати названі аспекти. Однак все одно зберігається перевага змісту над формою в оцінці художніх явищ. Концептуально-жанровий аналіз допомагає вирівнювати цю ситуацію, долати вказану диспропорцію, оскільки вимагає дотримання паритетності під час аналізу між указаними сторонами твору.

Його впровадження в шкільну практику, на нашу думку, варто здійснювати, починаючи з 5–6 класів. Уже учням цього віку пропонується засвоєння особливостей ряду жанрів: казки, легенди, міфу, притчі, літопису, байки, оповідання, повісті та ін. Оскільки вивчення жанровості триває протягом усієї основної та старшої школи, тому є можливість постійно поглиблювати уміння учнів застосовувати цей вид аналізу на прикладах багатьох творів із залученням широкої теоретичної інформації про властивості різних жанрів. При цьому в центр дослідження треба ставити порушені письменником проблеми, а жанрові параметри розглядати як засіб ідейно-тематичного вираження. Це під силу учням різних вікових груп, адже для кожного етапу літературної освіти мають обиратися твори, посилені для осмислення як у тематичному, так і в жанровому аспектах. Відмінність між основною та старшою школами полягає тільки в тому, що протягом першої учні здебільшого вивчають малі художні форми в повному обсязі та середні скорочено, протягом старшої — малі, середні та великі. Тому пропонуємо в основній школі концептуально-жанровий аналіз використовувати під час розгляду малих жанрів, а в старшій — малих, середніх та великих. Закріплена в програмах для 9—11 класів практика вивчення романів у скороченому вигляді ("Хіба ревуть воли, як ясла повні?" Панаса Мирного, "Диво" П. Загребельного), на наш погляд, є неприпустимою. Вона формує в школярів фрагментарні уявлення про літературний твір, зокрема про його тематику та жанрову специфіку. У 5—9 класах такий підхід більш виправданий, оскільки повний формат тексту, зокрема повісті, потребує значних затрат часу та зусиль для свого опрацювання. Хоча вихід і тут є: треба пропонувати незначну кількість творів середніх за обсягом жанрів (1—2 на рік), виділяти достатню кількість навчального часу — і тоді концептуально-жанровий аналіз можна буде здійснювати і, наприклад, у 8 класі на матеріалі повісті М. Коцюбинського "Дорогою ціною".

Оскільки жанр є інтегрованим явищем, яке формується цілим комплексом художніх властивостей твору (сюжетом, композицією, персонажами, мовою та ін.), це означає, що концептуально-жанровий аналіз може здійснюватися тільки за умови залучення в практику дослідницької діяльності учнів елементів різних концептуально спрямованих шляхів аналізу: сюжетно-концептуального, концептуально-образного, концептуально-мовного [1]. Такий момент необхідно враховувати під час планування систем уроків з вивчення літературного твору і відображати в темах занять, формулюючи їх таким чином, щоб у них мали місце вказівка на тематичний аспект та жанрові засоби його реалізації.

Байка Л. Глібова "Щука" (6 кл.)

Тема. Л. Глібов. "Щука". Викриття хитрості та глупства засобами жанру байки.

Новела В. Стефаніка "Камінний хрест" (10 кл.)

Тема. Жанрові особливості новели В. Стефаніка "Камінний хрест" як спосіб художнього висвітлення теми українського емігрантства.

Сатирична комедія М. Куліша "Мина Мазайло" (11 кл.)

Тема №1. Українізація як історичне явище і тема сатиричної комедії М. Куліша "Мина Мазайло". "Філологічний" конфлікт у творі та його художнє втілення з допомогою сюжету і композиції.

Тема №2. Словесні засоби комічного в п'єсі М. Куліша "Мина Мазайло". Діалоги та монологи комедійно-сатиричного спрямування на лінгвістичну тему. Крилаті вислови як засіб висміювання національного та мовного невігластва.

Тема №3. Чому образи-персонажі п'єси М. Куліша "Мина Мазайло" є сатирично-комедійними? Їх роль у вираженні авторського погляду на процес українізації 20-х років ХХ століття.

Створюючи методичний алгоритм використання концептуально-жанрового аналізу, необхідно визнати первинність знань учнів про жанр, що вивчається, для даного виду роботи. Таке розуміння зумовлене тим, що тематичний аспект твору учні усвідомлюють, виходячи із загальнолюдських цінностей та пріоритетів, а також історичних, біографічних, культурологічних довідок (за необхідністю). А от жанровість в його теоретичному та практичному вимірах — це специфічне явище, ознайомленню з яким присвячується окремий навчальний час. Оволодівши відповідною інформацією, школярі виходять на рівень первинного уміння, з одного боку, давати оцінку властивостям конкретних жанрів, а з іншого — досліджувати авторську тематику тексту в комплексі із жанровими засобами її вираження. Тому пропонуємо такі загальні етапи діяльності.

1. Теоретична підготовка учнів: актуалізація знань про художні складники жанру, передбаченого для аналізу, їх системне структурування (у разі потреби можна створити спеціальну схематичну наочність).

2. Первинне встановлення проблемно-тематичного поля твору (повідомляє вчитель або визначають школярі, виходячи із власного розуміння на основі елементарного сприйняття — читання (домашнього або в класі, якщо текст невеликий за обсягом)).

3. Поетапне дослідження ролі кожної жанрової властивості у втіленні тем та проблем, порушених письменником.

4. Узагальнення знань про ідейно-тематичну спрямованість художнього матеріалу, його жанрові властивості, взаємодію елементів змісту та форми між собою, авторське бачення і оцінювання зображуваного.

Зокрема, для здійснення концептуально-жанрового аналізу п'єси М. Куліша "Мина Мазайло" учні мають володіти таким ключовим теоретичним поняттям, як "сатирична комедія", що інтегрує в собі підпорядковані визначення:

"драма" — один із трьох родів літератури, визначальними ознаками якого є зверненість до дії та розмов, виражених з допомогою реплік, монологів та діалогів дійових осіб; у драмі відсутні прямі авторські характеристики (за винятком ремарок);

"сатира" — художній підхід до зображення дійсності, спрямований на різке, гостре висміювання негативного, викриття фальшивого;

"комедія" — "один із трьох основних видів драми, де події, характери людей та їх вчинки зображуються в смішному плані. Різними засобами гумору й сатири комедія викриває огидне й негативне в житті, веде боротьбу з потворними суспільними й побутовими явищами, з пережитками старого, з хибними ідеями, діями й рисами характеру, "сміється над пороками і заставляє людей, мимо їх волі, соромитися їх лихих учинків" (І. Карпенко-Карий)" [5, с.97—98];

"конфлікт комедійно-сатиричного твору" — таке протистояння протиборчих сил, яке дає змогу викрити їхні вади, гостро висміяти негативні явища, втілені в образах твору;

"сюжет комедійно-сатиричного твору" — дія драматичного твору, насичена епізодами сатиричного спрямування і підпорядкована завданню показати зображуване в негативно-комічному світлі;

"мова комедійно-сатиричного твору" — словесні засоби драматичного твору комедійно-сатиричного змісту;

"комедійно-сатиричний персонаж" — це носій певної негативної властивості (ідеї), яку письменник намагається гостро висміяти драматичними засобами характеристики;

На момент опрацювання комедії "Мина Мазайло" учні повинні володіти більшістю із названих теоретичних понять, оскільки такі знання варто сформулювати під час освоєння творчості І. Карпенка-Карого. Завдання вчителя — актуалізувати вже відоме на першому уроці з вивчення п'єси М. Куліша.

Другою складовою, необхідною для аналізу, є проблемно-тематичний аспект твору. З уст учителя або підготовленого учня має прозвучати історична інформація про особливості українізації, яка здійснювалася в 20-х роках ХХ століття. Треба розкрити складності вказаного процесу, зокрема вказати на протидію йому з боку зденаціоналізованої частини суспільства, підкреслити, що темою комедії "Мина Мазайло" є викриття негативних психологічних явищ (шовіністичної пихатості, національного манкуртства, мовного невігластва), які автор побачив у контексті історичної ситуації періоду становлення радянської влади в Україні. Оскільки М. Куліш прагне висміяти всі сторони мовного конфлікту, то жанр сатиричної комедії надає йому найкращі можливості для вираження власної позиції.

Актуалізація теоретичних та історичних знань у даному випадку є передумовою здійснення концептуально-жанрового аналізу. Подальше його виконання під час вивчення п'єси М. Куліша повинно базуватися на ключових структурних елементах тексту в їх жанровій специфіці і відбуватися на засадах сюжетно-концептуального, концептуально-образного, концептуально-мовного шляхів дослідження.

На першому уроці вчитель та учні окреслюють драматичний конфлікт ("філологічний") як уособлення провідної теми твору і простежують його розвиток (зав'язку, розвиток дії, кульмінацію, розв'язку) за основними композиційними частинами п'єси. Вони виявляють у ньому сатирично-комедійну складову та її прояви на кожному із названих етапів. Під час заняття відбувається первинна оцінка кожної із чотирьох частин комедії "Мина Мазайло", встановлюється наскрізна дія (зміна головним героєм прізвища), яка зв'язує все зображуване в єдине художнє ціле, що є

важливим для вивчення саме драматичного твору, осмислюються ключові події тексту, зумовлені конфліктом та наскрізною дією. Таким чином здійснюється сюжетно-концептуальний аналіз, але із врахуванням жанрово-родової специфіки літературного матеріалу.

Узагальнюючи здійснену протягом першого уроку роботу, школярі підкреслюють, що "філологічний" конфлікт твору виявляється у протиборстві різних сил, яке має сатирично-комедійний характер. Вони розкривають наскрізну дію драматичного твору, етапи розвитку сюжету, коротко відтворюють зміст кожної із частин тексту, називають ключові події, визначають у них сатирично-комедійну складову та її роль у розгортанні провідної теми твору.

Другий урок доречно присвятити вивченню мови сатиричної комедії М. Куліша, з'ясуванню її ролі в змалюванні теми українізації. ""Мина Мазайло" — клясичний зразок політичної комедії "дискусійного" типу. Діалоги, репліки діють ..., "мов шаблі". Багатство специфікованої за персонажами мови надзвичайне" [4, с.629].

Концептуально-мовний аналіз набуває жанрової специфіки, оскільки розглядаються словесні засоби, які не тільки підпорядковані спільному тематичному знаменнику, але й виявляють особливості жанру комедії. На занятті варто прочитати в ролях і обговорити найбільш важливі з погляду розуміння тексту діалоги: розмови Мокія і Улі про українську мову, урок "правільних проізношеній" Мини Мазайла і Баронової-Козиної та Мокія і Улі, сцену загальних дебатів на тему нового прізвища, епізод біля дзеркала, коли відбувається "примірювання" прізвища Мазенін головним героєм, "прихід" до Мини його предків, епізод, коли Мина дізнається про своє звільнення з роботи за опір українізації. У цьому контексті варто виявити вислови на мовну тему, що мають афористичний характер, розкрити їх естетичну природу та сатирично-комедійний зміст.

Отже, із другого заняття школярі мають винести знання про те, яким чином автор розкриває лінгвістичну проблематику з допомогою мови драматичного твору, зокрема комедії. Вони запам'ятовують цілий ряд крилатих словесних конструкцій, в яких здійснена узагальнена оцінка процесу українізації в 20-х роках ХХ століття, яскраво унаочнена позиція протиборчих сторін, що проявилися в цей час, пояснюють їх зміст та сатиричну спрямованість.

На третьому уроці відбувається концептуально-образний аналіз твору на основі опрацювання комедійно-драматичної природи персонажів п'єси. Оскільки заняття є останнім у системі вивчення тексту, то вся попередня робота стає основою для вирішення його завдань. Тут необхідно узагальнити декілька моментів: погляди кожного героя на національно-мовну проблему, ідею, носієм якої він є, його наскрізну драматичну дію, словесні способи її втілення. Паралельно розглядаються засоби сатири і гумору, використані письменником під час портретування героїв.

Таким чином, оцінка образів-персонажів стає свого роду підсумком в осмисленні проблематики сатиричної комедії М. Куліша "Мина Мазайло" та її драматичної природи, завершує розгляд змісту у зв'язках із жанровою характеристикою. Школярі окреслюють жанровий зв'язок "сюжет — композиція — мова — герої"

драматичного твору, їх сатирично-комедійний характер та роль у реалізації авторського ідейно-тематичного задуму.

Окремим видом роботи в контексті концептуального-жанрового аналізу є зіставлення можливостей різних родів та жанрів з погляду художнього втілення тем та проблем. На наш погляд, необхідно підбирати тексти або спорідненої тематики, або подібні за характером зображення. Наприклад, перед вивченням комедії М.Куліша старшокласники профільних класів розглядали ряд творів, у яких актуалізовані питання національного нігілізму, нищення української мови: роман І. Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький", поему І. Франка "Мойсей", вірш Олександра Олеся "О слово рідне! Орле скутий!..". Ще ряд текстів подібні до комедії "Мина Мазайло" завдяки використанню засобів гумору та сатири: повість І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я", повість Миколи Хвильового "Іван Іванович". Отже, є можливості порівняти різні роди та жанри за їх можливостями втілювати певну авторську концепцію в її змістовому або ж формальному аспектах. Доцільно розглянути такі питання:

Яким чином зображене становище української мови в комедії М. Куліша "Мина Мазайло" та вірші Олександра Олеся "О слово рідне! Орле скутий!.."? Окресліть погляд кожного з письменників на цю проблему? Чим відрізняється драматично-комедійний твір від лірики в зображенні означеної проблеми?

Між якими героями комедії М. Куліша "Мина Мазайло", роману І. Нечуя-Левицького "Князь Єремія Вишневецький", поеми І. Франка "Мойсей" ви бачите духовну спорідненість? Дайте їм спільну узагальнену оцінку. Розкрийте жанрову специфіку комедії, роману та поеми у використанні цих персонажів для вираження ідейного задуму названих письменників.

У повістях І. Нечуя-Левицького "Кайдашева сім'я", Миколи Хвильового "Іван Іванович" і комедії М. Куліша "Мина Мазайло" використані елементи гумору та сатири. Окресліть тематику цих творів та мету використання вказаних засобів у кожному з них. Чи є різниця між епічним та драматичним текстами в реалізації сатиричного підходу до зображення дійсності? У чому вона полягає?

Отже, концептуально-жанровий аналіз є прикладом комбінування декількох способів опрацювання літературного твору. "Синтез подієвих, образних, проблемно-тематичних і стильових компонентів, що

складають предмет комбінованого аналізу ..., досить рухливий і передбачає щоразу більшу або меншу питому вагу якогось із них" [7, с.172]. Це зумовлено ще й тим, що текстуальна структура різних жанрів є неоднаковою і вимагає індивідуального підходу до свого осмислення, тобто виникає потреба щоразу враховувати окремий набір жанрових властивостей.

Крім того, концептуально-жанровий аналіз дає можливість вирішити ряд методичних завдань. По-перше, він спрямований на осмислення авторської версії змальованих явищ, допомагає розкрити ідейно-тематичну спрямованість літературного твору. По-друге, акумулюючи в собі елементи концептуально-сюжетного, концептуально-образного, концептуально-мовного досліджень, цей вид діяльності дає змогу "поглянути на жанр як на історично сформоване поєднання властивостей змісту і форми у певному структурному типі" [2, с.31], а тому сприяє доланню наївно-реалістичного підходу до прочитання творів, коли до уваги береться тільки те, що змалював письменник, і не враховуються засоби художнього вираження.

Література

1. Бондаренко Ю. Сюжетно-концептуальний шлях аналізу літературного твору в школі (на матеріалі новели О. Кобилянської "Valse melancholique") / Ю. Бондаренко // Українська мова і література в школі. — 2011. — № 2; Бондаренко Ю. Концептуально-мовний аналіз твору в школі/Ю. Бондаренко // Українська мова і література в школі. — 2011. — №8; Бондаренко Ю. Концептуально-образний аналіз літературного твору /Ю. Бондаренко // Українська література в загальноосвітній школі. — 2011. — №11.
2. Буркалець Н. Жанровий аналіз як спосіб структурування систематизації знань п'ятикласників про прозову літературну казку (за новою програмою) / Н. Буркалець // Українська мова і література в школі. — 2006. — №7. — С.28—31.
3. Голобородько Я. Ю. Микола Куліш: сучасний погляд / Я. Ю. Голобородько. — Х.: "Основа", 2004. — 144 с.
4. Лаврінченко Ю. Микола Куліш / Ю. Лаврінченко // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики ХХ ст.. — К.: Дніпро. — С.623—636.
5. Лесин В.М. Літературознавчі терміни / В. М. Лесин. — К.: Радянська школа, 1985. — 251 с.
6. Ніколенко О. Загальне поняття про жанр / О. Ніколенко // Всесвітня література в середніх навчальних закладах України. — 2005. — №2. — С.18—21.
7. Ситченко А. Навчально-технологічна концепція літературного аналізу. — К.: Ленвіт, 2004. — 304 с.

Юрий Бондаренко. Концептуально-жанровый путь анализа литературного произведения в школе

В статье предложена методика работы с литературным произведением на основе концептуально-жанрового анализа. Автор раскрывает основные этапы подготовки учеников к такой деятельности, называет необходимые компетентности, демонстрирует процесс создания системы уроков по изучению конкретного произведения, общий алгоритм проведения, иллюстрирует свои размышления при помощи методического материала, посвященного анализу сатирической комедии М. Кулиша "Мина Мазайло".

Ключевые слова: концептуально-жанровый путь анализа, компетентности, системы уроков, этапы внедрения, методический алгоритм, сюжетно-концептуальный анализ, концептуально-образный анализ, концептуально-словесный анализ.

Yuriy Bondarenko. Conceptual and genre analysis of a literary work in school (based on M. Kulish's comedy "Myna Mazaylo")

The article proposes a system of methods for working with a literary text on the basis of conceptual and genre analysis. The author covers the main stages of pupils' preparation for the activity, outlines the necessary competencies, demonstrates the process of forming a lesson system based on a specific literary work, the basic algorithm of performing the activity as well as illustrates his reflections with methodological material dedicated to the analysis of M. Kulish's satirical comedy "Myna Mazaylo".

Key words: conceptual and genre analysis, competencies, lesson systems, stages of implementation, methodological algorithm, plot and conceptual analysis, conceptual and image analysis, conceptual and language analysis.